Этнафіласофія і праблема працы з жывой традыцыяй

Канструяванне сэнсаў. Традыцыйны беларускі павук як структура свету. Ілюстрацыя Максіма Храпавіцкага да кнігі «Традыцыйны светалад беларусаў. Касмалогія». Мінск, 2023 г.

Ірына Дубянецкая,
старшы навуковы супрацоўнік Інстытута філасофіі, доктар тэалогіі

У Беларусі склалася вялікая школа даследаванняў народнай традыцыі, як матэрыяльнай, так і нематэрыяльнай. Фальклярыстычныя і этнаграфічныя запісы, шматлікія выданні, у тым ліку і акадэмічныя, зробленыя за апошнія два стагоддзі, дэманструюць не толькі багацце і распрацаванасць культуры беларускага традыцыйнага грамадства, не толькі надзвычайную для Еўропы жанравую і сюжэтную разнастайнасць нацыянальнага фальклору, але і высокую якасць, глыбіню і выкшталцонасць навуковых штудыяў. Гэта ўсё – і велізарны аб'ём матэрыялу, і яго навуковая прадстаўленасць – стала базаю для новага вітка ў вывучэнні і асэнсаванні беларускіх звычаяў, пачатак якому паклаў праект этнафіласофскіх даследаванняў, што стартаваў у Інстытуце філасофіі ў 2019 г.

Айчынная этнафіласофія працуе з традыцыйнай культурай як цэласнай сістэмай уяўленняў, ведаў, практык і каштоўнасцей. Гэта погляд на яе як на адзіную комплексную з'яву, якая фарміравалася, жыла, мянялася, адаптоўвалася да новых эпох і сама адаптоўвала гэтыя эпохі, з'яву, дзе ўсе самыя рознапланавыя і нават нібыта артаганальныя кампаненты, сферы і пласты непарыўна, глыбінна звязаныя паміж сабой, дапаўняюць, ускладняюць і абумоўліваюць адно аднога.

Этнафіласофія працуе ў некалькіх кірунках. Гэта найперш спроба рэканструкцыі шматмернай народнай карціны свету ў яе анталагічнай, сацыяльнай, антрапалагічнай, эпістэмалагічнай, аксіялагічнай ды іншых праекцыях. Наступная задача – навуковае асэнсаванне і інтэрпрэтацыя акумуляванага матэрыялу. Працуючы з мастацтвам народа, яго песнямі, звычаямі, нормамі паводзін і адносін, каштоўнасцямі, уяўленнямі пра сусвет, чалавека і сферу сакральнага, этнафіласофія ўзнаўляе светамысленне традыцыйнай супольнасці, найперш у яе інтэлектуальным аспекце – канцэптуалізацыі і катэгарызацыі рэчаіснасці, яе элементаў і ўнутраных сувязей. Гэта спроба зразумець і сфар-

муляваць, што ўяўляе сабой карціна свету, чаму яна такая, як яна звязаная з аналагічнымі напрацоўкамі ў іншых традыцыйных сістэмах, сучасных ёй і папярэдніх, звязаных і не звязаных этналінгвістычнай роднасцю, што мае з імі агульнага і што ў ёй унікальнае – так бы мовіць, тэкст самой традыцыі ўбачыць і ацаніць у бліжнім і дальнім часава-прасторавым кантэксце.

Яшчэ адзін, магчыма асноўны, напрамак працы этнафіласофіі, які адрознівае яе ад іншых даследаванняў народнай традыцыі, мае на мэце прасачыць, як адбываюцца самыя працэсы светамыслення і як у іх нетрах утвараюцца сэнсы, як фарміруюцца канцэпты, а таксама (і гэта яшчэ адзін запыт гэтай навукі) тое, як яны становяцца культурнымі кодамі нацыі – тымі прасеянымі праз сіта часу сімваламі, устойлівымі вобразамі і паняткамі, якія так ці інакш значныя для ўсіх носьбітаў традыцыі, веданне якіх пазначае прыналежнасць да яе і якія ёсць ключы да самое традыцыі.

Усе гэтыя пытанні важныя для разумення сутнасці традыцыйнай культуры, яе пазіцыі і ролі ў рэгіёне і свеце, яе старажытнасці і суаднесенасці з культурамі мінулага. Гэта магчымасць прасачыць генеалогію культуры і, адпаведна, народа – яе творцы і захавальніка, а таксама пабачыць, як культурныя коды, сфарміраваныя ў народнай традыцыі, прасякаюць сабой і «высокую», аўтарскую творчую спадчыну. Літаратура, выяўленчае мастацтва, музыка выступаюць, часта неўсвядомлена, носьбітамі і выразнікамі гэтых кодаў, што праз сваю ўніверсальнасць, шматзначнасць, шматмернасць, эстэтычную і сэнсавую пазнавальнасць дапамагаюць рэалізацыі творчай задумы, а таксама выклікаюць эмацыйны водгук у свайго адрасата. Такім чынам, кампаратыўныя – інтра- і экстракультурныя – даследаванні традыцыйнага светамыслення даюць неацэнную магчымасць зазірнуць у часавую глыбіню і прасторавыя абсягі вялікага кантынууму ўсяе чалавечае культуры.

Традыцыйная культура і аўтарскае мастацтва. Тытульны аркуш кнігі «Песня песняў» выдання Францішка Скарыны. Прага, 1518 г.

Сакральная сфера. Ілюстрацыя з Бібліі Васіля Кораня. Масква, 1692–1696 гг.

Этнафіласофія пачынае выступаць у якасці самарэфлексіі культуры як комплекснага прадукта інтэлектуальнай, творчай, сацыяльна-нарматыўнай ды іншай дзейнасці супольнасці, які мае гістарычную працягласць і няспыннае развіццё і які ўкаранёны ў мінулым і скіраваны ў будучыню.

Аднак не менш важныя этнафіласофскія даследаванні для разумення культурнай і нацыянальнай ідэнтычнасці сучаснага грамадства, якое з'яўляецца спадкаемцам гэтай традыцыі. Праца з глыбіннымі сэнсамі традыцыйнай культуры дае магчымасць прасачыць іх развіццё, пэўную варыябельнасць, але пры гэтым – устойлівасць да сацыяльных змен і нават да гістарычных катаклізмаў, праз якія праходзіць грамадства. Сімвалы, вобразы, канцэпцыі традыцыйнай карціны свету захоўваюцца праз змены гістарычных эпох, хоць іх разуменне напаўняецца штораз новымі сэнсамі, рэалізуючы дыхатамію захавання і развіцця, устойлівасці і гнуткасці, кансерватыўнасці і варыябельнасці.

І вось калі ўвага даследчыка скіроўваецца на тое, як традыцыйнае светамысленне ўплывае на культурную ці нацыянальную ідэнтычнасць асобы або супольнасці, а таксама на суадносіны народнай і аўтарскай культуры, даследчык сутыкаецца з нечаканаю праблемай – неабходнасцю вывучэння, сістэматызацыі і канцэптуалізацыі жывой традыцыі, носьбітам якой ён з'яўляецца і сам. Як распазнаць і аддзяліць ад інтэлектуальнай працы ўласную эмацыйную заангажаванасць, ці магчыма наогул такое распазнаванне і аддзяленне і ці патрэбнае яно: ці не будзе яго вынік падобны на «даследаванні» Усходняга вучонага і Заходняга вучонага з п'есы Янкі Купалы «Тутэйшыя», якія вывучалі «тутэйшую» культуру, надаючы ёй рысы той культуры, з якой кожны з іх сябе атаясамліваў, не заўважаючы сваёй уласнай глыбіннай «тутэйшасці»? Даследчык так ці інакш працуе ў кантэксце сваёй культурнай традыцыі, якая абумоўлівае ягоны навуковы погляд і нават падыход. Але адна рэч – даследаваць традыцыю як завершанае цэлае, і зусім іншая – глядзець на яе як на адкрытую сістэму сувязей і сэнсаў у няспынным станаўленні, больш за тое – як на працэс, часткаю якога ёсць гэта самае тваё даследаванне, бо ў працэсе працы над ім ты фармулюеш, а значыцца, вызначаеш сэнсы і мадальнасці традыцыі. І тут пытанне этнафіласофіі як самарэфлексіі культуры набывае новае гучанне: суб'ект даследавання становіцца яго аб'ектам, у той час як апошні набывае пэўную суб'ектнасць.

Канструяванне сэнсаў. Стварэнне жывёл і птушак. Ілюстрацыя Максіма Храпавіцкага да кнігі «Традыцыйны светалад беларусаў. Касмалогія». Мінск, 2023 г.

Найлепш сувязь даследавання традыцыі і ўлучанасці ў традыцыю праяўляецца пры кантакце – навуковым і, так бы мовіць, жыццёвым – са сферай сакральнага, сэрцавінай ўсяе беларускае традыцыйнае сістэмы светамыслення. Распазнаванне і належнае стаўленне да сакральнага знаходзяцца ў самай аснове ідэнтычнасці традыцыйнай супольнасці. Уяўленні пра тое, як уладкаваная рэальнасць,– пра структуру свету, паходжанне і месца ў ім чалавека і супольнасці, працоўныя і святочныя цыклы, таямніцу нараджэння і смерці і сямейныя ролі, пра сувязь з продкамі, суадносіны бачнага і нябачнага планаў рэчаіснасці – маюць у сваёй аснове разуменне сакральнага, таго, што вынесенае за рамкі штодзённага, прафаннага жыцця, але пры гэтым вызначае рытмы і сэнсы гэтага жыцця, утвараючы для яго максімальна вялікі кантэкст – большы за асабісты свет, за сямейны і супольнасны, за ўвесь сусвет чалавечага досведу. Сакрумам поўніцца ўся ўяўляльная (тая, якую магчыма ўявіць) рэчаіснасць, ён яе тлумачыць, апраўдвае, абгрунтоўвае; ён іманентны рэчаіснасці, бо пастаянна прысутны ў свеце і жыцці, і адначасова трансцэндэнтны ёй – працінае яе і застаецца па-за ёю, непараўнана большы за штодзённы свет, як Бог у старажытнай рабіністычнай традыцыі, калі яму надаецца сакральнае імя *Макот* – מקום, што значыць «Месца», бо Бог і ёсць месца для ўсяго існага, змяшчаючы ўвесь сусвет (ці ўсе сусветы) ў сабе, пры гэтым застаючыся нязменным.

Уяўленні пра сакральнасць найбольш устойлівыя і жывучыя, нягледзячы на тое, што і асобныя складнікі сферы сакруму, і ўся сфера цалкам могуць мяняцца, пераасэнсоўвацца ў розныя эпохі, па-іншаму прачытвацца новымі пакаленнямі – у адпаведнасці

з новымі рэаліямі, калектыўнымі ведамі і патрэбамі часу.

Аднак гэта тычыцца не толькі традыцыйнага грамадства. Любая вялікая ўстойлівая сацыяльная структура, такая як нацыя, дзяржава або іншая вялікая супольнасць, мае ў цэнтры сваёй ідэнтычнасці сакралізаваныя сімвалы, іерархіі, адносіны, суаднясенне сябе з якімі становіцца індыкатарам прыналежнасці да супольнасці. У сучасным свеце сакральнасць гэтак жа важная для пачуцця прыналежнасці, як і ў традыцыйным грамадстве, хоць тут яна звычайна вынесеная за межы актуальнага светамыслення. Тым не менш людзі выконваюць належныя рытуалы на святы гадавога цыклу, у вызначальныя жыццёвыя моманты, у дачыненнях з продкамі і г.д. Што ёсць сакральным для таго ці іншага грамадства, якія з’явы, рэаліі, канцэпты, падзеі, персанажы яно надзяляе статусам сакральнасці – адказы на гэтыя пытанні найлепшым чынам характарызуюць гэтае грамадства. А жывая традыцыя сакральнасці вызначае ідэнтычнасць сваіх носьбітаў.

Па вялікім рахунку, народную традыцыю светамыслення немагчыма зразумець і асэнсаваць, гледзячы на яе звонку, але гэтак жа немагчыма і разгледзець яе знутры самое традыцыі. Звонку можна даследаваць шматлікія фальклорныя і этнаграфічныя палявыя ці акадэмічна апрацаваныя запісы, кожны з якіх расказвае пра свой фрагмент карціны свету, і карпатліва, дбайна збіраць фрагмент да фрагмента, параўноўваць іх, знаходзіць суадносіны ўнутры традыцыі і з навакольнымі традыцыямі, рэканструюючы максімальна вялікую, аб’ёмную сістэму светамыслення, яе цывілізацыйнае паходжанне і ролю. Але нельга звонку распазнаць тыя самыя культурныя коды, тыя няўлоўныя сэнсы, якія ўнікаюць дакладных вызначэнняў і ўцямных фармуляванняў, але вызначаюць распазнаванне ўсіх тонкіх, «капілярных» унутраных сувязей як у самой карціне свету, гэтак і паміж ёю і тымі, каму яна належыць,– ці, дакладней, тымі, чыё разуменне рэчаіснасці вызначаецца гэтай карцінаю свету.

Знутры ж традыцыі немагчыма яе асэнсаваць цалкам, як немагчыма рыбе ахапіць свядомасцю акіян. Знутры немагчыма ўсведамляць, што сэнсы – сакральныя ці прафанныя, касмалагічныя ці антрапалагічныя, рэлігійныя ці сацыяльныя – не само сабой зразумелая і неабходная дадзенасць, але што яны заўсёды канструююцца, бо належаць не сусвету, а карціне свету, не прыродзе рэчаў, а інтэрпрэтацыі рэчаіснасці. І не паўстае пытанне, кім, як і чаму яны канструююцца. Знутры бачныя толькі тыя сэнсы, якія знаходзяцца ў абсягу

Канструяванне сэнсаў. Стварэнне зорак. Ілюстрацыя Максіма Храпавіцкага да кнігі «Традыцыйны светалад беларусаў. Касмалогія». Мінск, 2023 г.

індывідуальнага або калектыўнага досведу, што рэалізоўваецца тут і цяпер, але не бачная ўся мярэжа ўзаемаабумоўленых элементаў і структур, з якіх складаецца карціна свету, не бачная рэлятыўнасць гэтай карціны ў дачыненні да яе іншых форм і версій, бо знутры гэтая карціна прайграецца, рэалізоўваецца экзістэнцыйна, і таму яна абсалютная ў кожным моманце сваёй рэалізацыі.

Адлегласць і незаангажаванасць – або набліжэнне і пагружэнне? Як здзейсніць этнафіласофскі выпыт? Аддзяліць сваё даследаванне традыцыі ад свайго пражывання яе ці паспрабаваць сумясціць? Глядзім на яе звонку, як на велізарную культурную спадчыну, акадэмічна апрацаваную, пачынаючы ад XIX ст., і адчуваем яе знутры як традыцыю, якая жыве сама і пражываецца намі. Разглядаем яе як самадастатковую з’яву – аб’ект, і як тое, што самаўзнаўляецца ў кожным пакаленні, кожнай эпосе, кожнай сям’і і ў кожным сваім носьбіце – суб’ект культуры. Мы самі як носьбіты традыцыі робімся аб’ектам даследавання, застаючыся яго суб’ектам. Вывучаючы сваю традыцыю, мы ўваходзім у складаныя і не да канца вызначаныя суб’ектна-аб’ектныя адносіны. І гэта дае нам магчымасць разумець не толькі вытокі, але і сутнасці сучаснай нацыянай супольнасці.